

УДК 811.161.2'373.232.1 + 811.161.2'366

Н. Ю. Булава

*Донецький національний університет економіки і торгівлі  
імені Михайла Туган-Барановського*

## **НЕПРОДУКТИВНІ ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНІ СУФІКСИ У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО ПРІЗВИЩЕВОГО АНТРОПОНІМІКОНУ ПІВНІЧНОЇ ДОНЕЧЧИНИ**

**Проаналізовано українські прізвища північної Донеччини, оформлені непродуктивними поліфункціональними суфіксами; досліджено структуру та семантику цих антропооснов, визначено склад найменш частотних поліфункціональних суфіксів у складі українських прізвищ зазначеного регіону.**

**Проанализированы украинские фамилии северных районов Донецкой области, оформленные непродуктивными полифункциональными суффиксами; исследованы структура и семантика данных антропооснов, определены наименее частотные полифункциональные суффиксы в составе украинских фамилий обозначенного региона.**

**The article gives analysis of Ukrainian surnames of Northern parts of the Donetsk region formed from the least frequency polyfunctional suffixes. It investigates the structure and semantics of these anthroponymic stems, describes the least frequency suffixes traced in Ukrainian surnames of this region.**

У сучасній словотвірній науці сформувалася усталена система різновидів морфологічного способу творення прізвищ, до складу якої входять префіксальний, суфіксальний, постфіксальний, суфіксально-префіксальний, суфіксально-постфіксальний, суфіксально-префіксально-постфіксальний, флексійний способи творення слов'янської антропонімії. Серед них найбільшу активність виявляє суфіксація – найдавніший та найпродуктивніший шлях утворення прізвищ.

Питання словотвору прізвищ привертає увагу широкого кола дослідників, про що свідчить значна кількість наукових робіт, виконаних на матеріалі різних мов, у тому числі й української. Одні вчені аналізують усю словотвірну систему антропонімів української мови (Ю. К. Редько), інші – об'єктом вивчення обирають прізвища окремих регіонів (Б. Б. Близнюк, Г. Є. Бучко, Л. О. Кравченко, Т. Д. Космакова, С. Є. Панцьо, Г. Д. Панчук, П. П. Чучка, С. В. Шеремета та ін.), а деякі – досліджують характерні словотвірні процеси антропонімії й розглядають питання, пов'язані з походженням антропонімічних суфіксів (Л. Л. Гумецька, І. М. Желзняк, Ю. О. Карпенко, Л. Т. Масенко, В. В. Німчук, А. М. Поповський, Г. В. Семеренко, І. Д. Сухомлин, О. Б. Ткаченко та ін.). Проте в працях учені нерідко змішують принципи словотвірного аналізу антропооснов із принципами морфологічного аналізу, не розмежовують суфікси прізвищеві й суфікси непрізвищеві, визначають різну кількість актуальних способів творення прізвищ. Невирішеною залишається проблема визначення автохтонності словотвірних прізвищевих типів, їх територіального поширення.

*Актуальність* обраної теми зумовлено потребою дослідити прізвища як із метою опису антропонімікону окремих регіонів, так і у зв'язку з вивченням загальної картини української антропонімії.

Дослідження антропонімікону північної Донеччини зумовлено необхідністю детально проаналізувати прізвищеві феномени, які не були предметом спеціального ономастичного вивчення, тому ці антропооснови необхідно дослідити з погляду відповідної словотвірної специфіки.

Предметом дослідження є українські прізвища, поширені на території північної Донеччини. *Мета статті* передбачає здійснення аналізу непродуктивних поліфункціональних суфіксів в антропоосновах північної Донеччини. Поставлена мета передбачає вирішення наступних *завдань*: з'ясування структурних особливостей твірних основ прізвищ, оформлених нечастотними поліфункціональними формантами; розкриття ролі різних класів онімної та апелятивної лексики у формуванні антропооснов зазначеного словотвірного різновиду.

Класифікацію антропооснов, утворених морфологічним способом, слід здійснювати за прізвищевірними суфіксами.

Аналіз словотвірної структури прізвищ північної Донеччини виявив, що одним із непродуктивних прізвищевих поліфункціональних формантів є суфікс **-ун** (49 прізвищ від загальної кількості фактичного матеріалу; 0,4 %).

Основна функція суфікса **-ун** – творення *nomina agentis* на зразок укр. *бігун, крикун, моргун*; рос. *бегун*; бр. *лятун*; пол. *zwiastun*; болг. *опекун* [6, с. 9], які здебільшого виявляють продуктивність у розмовній мові [3, с. 42], маючи у віддієслівних утвореннях несхвально-зневажливий або поблажливо-фамільярний відтінок, що і послугувало потенційною базою для творення прізвищ, наприклад: *Мигун* (1) < мигати, *Моргун* (12) < моргати, *Плигун* (3) < плигати, *Рекун* (1) < ректи, *Скакун* (3) < скакати, *Ходун* (11) < ходити, *Чихун* (2) < чихати, *Шморгун* (5) < шморгати тощо.

І. Д. Фаріон зауважує, що неоднозначним є тлумачення функції форманта **-ун** у відіменникових утвореннях. Оскільки на апелятивному рівні, починаючи з XI–XIII ст., переважно вживалися віддієслівні назви суб'єктів з **-ун** функціональної або характеристичної дії, а згодом цей суфікс поширив свою функцію на відприкметникові деривати з атрибутивним словотвірним значенням на зразок *старун, сліпун* і зрідка на відіменникові утворення на кшталт *каліцун* «каліка», *гілун* «гіла = грижа» [1, с. 136], то це логічно схиляє до визначення пріоритету атрибутивної, а не патронімічної функції **-ун** у відіменникових твірних основах прізвищ, як це і відзначають деякі дослідники [13, с. 613]. Наш матеріал не засвідчує жодних варіантних структур, де **-ун** альтернував би однозначно патронімічним формантом. В антропоніміконі північної Донеччини зафіксовано такі відіменникові прізвища на **-ун**: *Гартун* (2) < гарт, *Гайдун* (1) < гайда, *Дроботун* (1) < дробот, *Дядюн* (3) < дядя, *Коржун* (1) < корж, *Крейдун* (3) < крейда, *Рибун* (3) < риба, *Полозун* (1) < полоз тощо.

Р. Й. Керста зауважує, що суфікс **-ун** продуктивний в українській мові як засіб творення зневажливо-насмішливих назв на зразок *балакун, свистун*, натомість у християнських іменах він зустрічається рідко [5, с. 90]. В антропоніміконі північної Донеччини зафіксовано такі прізвища із суфіксом **-ун**, мотивовані християнськими варіантами: *Грищун* (3) < Гришко, *Сергун* (2) < Сергій, *Стецун* (2) < Стець < Степан, *Яцун* (1) < Яць < Яків, а також слов'янських автохтонних імен: *Боюн* (1) < Боиславъ, *Богун* (2) < Богуславъ тощо. Ці йменування можна кваліфікувати як утворення подвійної мотивації, що могли бути дериватами морфологічного способу чи

похідними від суфіксальних варіантів імен, наявність яких зафіксували ономасти [2, с. 216].

Непродуктивним словотвірним різновидом є також прізвища, оформлені формантом **-ан** (49 прізвищ від загальної кількості фактичного матеріалу; 0,4 %).

За походженням суфікс **-ан** праслов'янський [14 : I, с. 130]. Первісно він міг виражати як квалітативну, так і патронімічну ознаки, а на українському мовному ґрунті утворення на **-ан** фіксуються з XI ст. в апелювативних назвах осіб, що передавали предметну, атрибутивну, процесуальну ознаки: *братань* < брат, *смянь* < сміятися, *грубиянь* < грубий [7, с. 82].

Аналіз сучасних прізвищ північної Донеччини виявив, що формант **-ан** міг приєднуватися до різних за семантикою основ. Такі антропооснови мотивовані:

а) чоловічими християнськими іменами (15 прізвищ): *Васюрган* (2) < Василь, *Гавран* (3) < Гаврило, *Грицан* (6) < Григорій, *Мисан* (2) < Мись < Михайло, *Педан* (3) < Педь < Федь < Федір, *Федан* (8) < Федір;

б) слов'янськими автохтонними іменами (4 прізвища): *Боган* (1) < Богуславъ, *Галан* (4) < Галимиръ, *Гуцан* (2) < Гудиславъ;

в) апелювативами (30 прізвищ): іменникого походження (*Барчан* (2) < барка, *Кошулян* (4) < кошуля, *Слободян* (2) < слобода, *Тоган* (1) < тога), дієслівного походження (*Задиран* (1) < задирати, *Колихан* (1) < колихати, *Рубан* (6) < рубати, *Скидан* (1) < скидати тощо). Різна кількісна характеристика антропооснов, оформлених суфіксом **-ан**, свідчить про неоднаковий ступінь антропонімізації лексики.

Проте ці прізвища можна уналежнювати й до семантичних утворень, оскільки Р. Й. Керста зауважує, що в пам'ятках XVI ст. із суфіксом **-ан** наявні імена із цим формантом [5, с. 88].

Г. Д. Панчук стверджує, що складно розмежувати квалітативну чи патронімічну функції суфікса **-ан**, тому деривати із цим формантом слід кваліфікувати як утворення подвійної словотвірної мотивації [8, с. 113].

Неактуальними у творенні прізвищ північної Донеччини є антропооснови, оформлені суфіксом **-ач** (31 прізвище від загальної кількості фактичного матеріалу; 0,2 %).

Утворення із суфіксом **-ач** відомі ще за давньоруської доби. У минулому цей формант, стверджує Р. Й. Керста, міг виконувати і патронімічну, і квалітативну функції [5, с. 90–91].

Серед прізвищ із суфіксом **-ач** виокремлюємо декілька груп: 1) агентивні, утворені від дієслівної основи: *Грюкач* (1) < грюкати, *Коротач* (6) < коротати, *Плигач* (2) < плигати; 2) атрибутивні, утворені від іменних основ: *Гербач* (1) < герб, *Головач* (1) < голова, *Горбач* (7) < горб, *Зубач* (1) < зуб, *Пузач* (2) < пузо; 3) відантропонімі, утворені від власних імен: (переважно від чоловічих християнських варіантів): *Євгач* (1) < Євген, *Киркач* (12) < Кирило, *Лимкач* (1) < Олімпій, *Лукач* (2) < Лука (на думку Р.Й. Керсти, немає підстав вважати прізвище *Лукач* похідним від угорського імені, оскільки варіанти на **-ач** здавна відомі східнослов'янським мовам [5, с. 91]).

Проте не всі прізвища, оформлені формантом **-ач**, є результатом морфологічного способу творення. Зокрема до семантичних утворень належать такі антропооснови, зафіксовані лексикографічними працями: *Бородач* (1) < бородач «людина з великою бородою» [12, с. 148], *Клепач* (2) < клепач «клепальник, молоток» [11: II, с. 180], «наклепник» [4 : III, с. 458], *Носач* (16) < носач «людина чи тварина з великим носом» [11 : V, с. 444] тощо.

Отже, суфікс *-ач* додавався до іменникових, прикметникових та дієслівних за походженням основ. Більшість прізвищ, оформлених цим формантом, є утвореннями морфологічного способу.

Серед антропооснов північної Донеччини з формантом *-аш* зафіксовано лише 30 прізвищ від загальної кількості фактичного матеріалу; 0,2 %).

Гене́за формантів з основним *-и-* сягає процесу накладання структурних суфіксів *-jo*, *-ja* на основу з формантом *-cho*, *-cha* і становить значно новішу формацію, властиву всім слов'янським мовам із високою продуктивністю в південно- та західнослов'янських мовах [15 : I, с. 30].

В українських антропонімах формант *-аш* фіксується з XIV–XV ст., а в Закарпатті – ще раніше, що пояснюють угорським впливом. На апеліативному рівні утворення на зразок *синаш*, *сиваш* ще пізніші. Проте це не заперечує наявності цього форманта у праслов'янській мовній спільності, коли за допомогою цього форманта творилися гіпокористичні особові імена, експресивні відіменникові деривати (наприклад, *кугазь* < *kur* «*kur*, *kogut*») та субстантивувалися прикметники (наприклад, *белаць* «білий») [15 : I, с. 77].

Суфікс *-аш* активно функціонує в антропоніміконі Закарпаття й Буковини (пор. *Андраш*, *Маркош*). У закарпатських говорах цей суфікс нейтральний щодо експресії, а в буковинських він нерідко надає виразного здрібніло-пестливого відтінку.

Сполучаючись з усіченими й повними основами чоловічих християнських імен та усіченими основами слов'янських автохтонних імен, утворення із суфіксом *-аш* виступають переважно як моносуфіксальні структури [12, с. 64], наприклад: *Андраш* (1), *Будаш* (1) < Будиславъ, *Григораш* (3), *Карташ* (1), *Кінаш* (5), *Костяш* (1), *Лукаш* (2), *Петраш* (2) тощо.

У віддієслівних утвореннях формант *-аш* виконує агентивно-експресивну функцію [12, с. 84]. Уживання його як апеліативного агента особливо поширене в закарпатських говірках (на зразок *косаш* «косар», *копаш* «копальник», *орендаш* «орендар»), що знов-таки зумовлено впливом угорської мови. Проте наявність цього форманта у складі виявлених трансантропонімізованих прізвищевих назв на зразок укр. *Кінаш*, *Барабаш*, чес. *Bielaš*, словен. *Milaš*, луж. *Domaš*, пол. *Niedasz* засвідчує його функціонування у більшості слов'янських мов, що доводить думку про його спільнослов'янське походження.

У межах прізвищ, оформлених формантом *-аш*, можна виокремити дві групи прізвищ: антропооснови, утворені морфологічним способом, та утворення подвійної словотвірної мотивації.

У прізвищах першої групи суфікс *-аш*, імовірно, субстантивує прикметникову ознаку, проте з огляду на семантику твірної основи можлива його неоднозначна інтерпретація: *Барнаш* (1) < барнавий «бурий» або барна «темно-сірий віл» [10: I, с. 31], *Гнідаш* (1) < гнідий чи гнида [10 : I, с. 294]. Прізвища *Гайдаш* (7) < гайда «гульвіса» [10 : I, с. 265], *Кардаш* (1) < карда «залізна щітка, якою розчісують шерсть або льон» [10 : II, с. 221] – відіменникового походження, як і прізвище *Гнідаш*, стверджує І. Д. Фаріон, оскільки відіменникові експресивні деривати з *-аш* – це характерне спільнослов'янське явище на апеліативному рівні [12 : 64, с. 84].

Деякі прізвища, оформлені формантом *-аш*, зокрема відіменні, могли утворитися від гіпокористичних форм із цим суфіксом, а отже, їх можна кваліфікувати як утворення подвійної словотвірної мотивації, наприклад, прізвище *Лавруш* (1) < Лаврін + *-уш* чи від *Лавруш* [12, с. 225] або *Сиваш* (2), яке могло виникнути або мор-

фологічним способом від прикметника сивий + аш, або семантичним способом від сиваш «сивка, сивий» [10 : IV, с. 117].

Аналіз прізвищ, оформлених суфіксом **-аи**, засвідчив непродуктивність цього форманта в досліджуваному антропоніміконі, що зумовлено низьким ступенем антропонімізації цього суфікса.

В антропоніміконі північної Донеччини зафіксовано 26 прізвищ від загальної кількості фактичного матеріалу; 0,2 %, із суфіксом **-ей**.

Утворення на **-ей**, зосереджені переважно на території Закарпатської та Івано-Франківської областей, є патронімічною моделлю, яка, на думку П. П. Чучки, виникла на основі східно-романської флексії родового відмінка **-ei** [13, с. 606]. П. І. Білоусенко стверджує, що цей формант відповідає малопродуктивному давньосхіднослов'янському суфіксу **\*-ьн** [1, с. 154]. П. П. Чучка виокремлює суфікс **-ей** серед патронімічних формантів, пов'язуючи його функціонування з поширенням діалектних особових назв на зразок *головеї*, *зубей* під впливом румунських патронімів на **-ей**. А. М. Залеський вважає, що формант **-ей** є діалектним варіантом суфікса **-ій**, а саме – наслідком фонетичної зміни, якої зазнало [i] в позиції перед [й] в окремих карпатських говірках XIV–XVII ст. Апелятивних утворень із суфіксом **-ей** у своїх працях не фіксує ні О. Синявський, ні І. І. Ковалик. Уперше про наявність антропооснов із суфіксом **-ей** зауважує Ю. К. Редько [9, с. 146]. У житомирсько-поліських говірках цей формант надає словам іронічного відтінку на кшталт *котовой* «кіт». Як засіб творення варіантів християнських імен вирізняє цей суфікс Р. Й. Керста [5, с. 91].

У прізвищах північної Донеччини суфікс **-ей** вживається досить рідко, оскільки цей формант був непродуктивним ще у XVI ст. [5, с. 91]. Зафіксовано кілька відіменних антропооснов (*Мацей* (10) (< Матвій), *Гриндей* (2) (< Григорій) і відапелятивних (*Бегей* (3) < бег «якась психічна хвороба, зовнішня пухлина» [4 : I, с. 159], *Бутрей* (1) < бутря, *Головей* (1) < голова, *Козлей* (2) < козел, *Ребрей* (4) < ребро, *Чубей* (1) < чуб, *Шаблей* (1) < шабля. Відапелятивні прізвища, на думку Г. Д. Панчук, слід кваліфікувати як афіксальні утворення, а відіменні – як прізвища подвійної словотвірної мотивації, тому що більшість із них зафіксовано у словниках як похідні варіанти [8, с. 117].

Низький ступінь актуальності у творенні прізвищ виявили антропооснови, оформлені суфіксом **-уш** (15 прізвищ від загальної кількості фактичного матеріалу; 0,1 %).

Цей суфікс відомий ще з праслов'янської мовної спільності зі значенням *nomina attributive*. Його первісне гіпокористичне та демінутивне значення найяскравіше ілюструють складні демінутивні суфікси: **-уш-ькь**, **-уш-ько**: *abloušько* дем. до *ablo* «яблуко» [14 : I, с. 79].

На сполучуваність суфікса **-уш** із повними й усіченими основами християнських імен, зауважує І. Д. Фаріон, могли вплинути давні гіпокористики відкомполітичних слов'янських автохтонних імен на зразок *Богуш* (< Богуслав), де кореневе [с] під впливом палаталізації рефлектувало в [ш], із часом абстрагувавшись у суфіксальний формант **-уш** [12, с. 64].

Більшість утворень із суфіксом **-уш** моносуфіксальні, їх твірними основами були чоловічі християнські та слов'янські автохтонні імена: *Богуш* (4) < Богуслав, *Маркуш* (1) < Маркіян, Марко, *Труш* (2) < Трохим, *Юруш* (2) < Юрій, *Якуш* (1) < Яків. Проте зазначені прізвища можна кваліфікувати як утворення подвійної словотвірної мотивації, оскільки наявність гіпокористичних імен із суфіксом **-уш** у XVI–XVII ст. відзначена дослідниками історичної антропонімії [2, с. 216; 5, с. 86].

Зустрічається цей формант також у прізвищах, утворених від дієслівних основ: *Рикуш* (2) < рикати «кричати» [10: IV, с. 16], *Цигуш* (1) < цигикати «погано грати на скрипці» [10 : IV, с. 429].

Аналіз прізвищ, оформлених суфіксом *-уш*, уможливило виокремлення таких словотвірних різновидів: прізвища, утворені афіксальним способом, та утворення подвійної словотвірної мотивації. Такий формант непродуктивний у творенні прізвищ, що зумовлено його низькою продуктивністю в українській мові [8, с. 162].

Проаналізувавши прізвища, оформлені непродуктивними поліфункціональними формантами, можна зробити наступні висновки.

На території північної Донеччини низький ступінь актуальності у творенні прізвищ виявили антропооснови, оформлені суфіксами *-ач* (0,2 %), *-аш* (0,2 %), *-ей* (0,2 %), *-уш* (0,1 %). Форманти *-ей*, *-аш*, *-уш* характеризуються невисокою продуктивністю в межах загального українського антропонімікону, проте прізвища, оформлені цими суфіксами, фіксуються лише на території Закарпатської та Івано-Франківської областей. Суфікс *-ач* в українській мові належить до тих, які за рівнем продуктивності й функціональним навантаженням складають специфіку іменникового словотвору.

Не всі суфіксальні утворення перетворилися на прізвища за допомогою морфологічного способу. Серед них багато антропонімів, утворених семантичним способом. Таким чином, деякі форманти в одних прізвищах були елементами допрізвищового утворення й не виконували антропонімічної функції, а в інших – елементами, які були засобами утворення прізвищ. Розрізняються такі прізвища шляхом порівняння з відповідною кодифікованою апеллятивною лексикою. Їх слід вважати антропоосновами з подвійною словотвірною мотивацією.

Проаналізовані моделі прізвищ свідчать, що сполучуваність прізвищового форманта з твірною основою не залежить від значення і словотвірної семантики. Так, проаналізовані поліфункціональні форманти приєднувалися до різних за походженням твірних основ.

У подальшій перспективі планується дослідження проблеми визначення автотонності словотвірних прізвищевих типів, їх територіального поширення.

### Бібліографічні посилання

1. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника / назви осіб чоловічого роду / П. І. Білоусенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 214 с.
2. Горпинич В. О. Конотативні власні імена як джерело вивчення історичної морфеміки української мови / В. О. Горпинич // Питання історичної ономастики України. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 214–225.
3. Дідівська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідівська, Л. О. Родніна. – К. : Наук. думка, 1982. – 167 с.
4. Етимологічний словник української мови / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–1989. – Т. 1–3.
5. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі найменування / Р. Й. Керста. – К. : Наук. думка, 1984. – 152 с.
6. Коломієць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських / В. Т. Коломієць // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 3–11.
7. Кровицька З. О. Семантична та словотвірна характеристика назв осіб у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. : дис. ... канд. філол. наук / З. О. Кровицька. – Львів, 1995. – 195 с.
8. Панчук Г. Д. Антропонімія Опілля : дис. ... канд. філол. наук / Г. Д. Панчук. – Тернопіль, 1999. – 155 с.

9. **Редько Ю. К.** Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.
10. **Словарь української мови** : в 4 т. / уряд. з додатком влас. матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907–1909.
11. **Словник української мови.** – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
12. **Фаріон І. Д.** Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX ст. (з етимологічним словником) / І. Д. Фаріон. – Львів : Літопис, 2001. – 370 с.
13. **Чучка П. П.** Антропонимія Закарпаття : дис. ... д-ра філол. наук / П. П. Чучка. – К., 1969. – 978 с.
14. **Sławski F.** Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego / F. Sławski // Słownik prasłowiański. – Wrocław etc. – 1974. – Т. 1–2.
15. **Słownik prasłowiański.** – Wrocław etc. – Gdansk, 1974. – Т. 1–2.

*Надійшла до редколегії 12.11.08*